

Azərbaycan Səlcuq imperiyasının tərkibində.
Atabəylər dövləti.

Plan:

1. *Səlcuq türkləri və onların yürüşləri.*
2. *Azərbaycanın Səlcuq imperiyasının tərkibinə qatılması.*
3. *Xalqın formalaşması prosesi.*
4. *Şirvanşahlar dövləti.*
5. *Atabəylər dövlətinin yaranması.*
6. *Azərbaycan intibah mədəniyyəti dövründə.*

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. *Azərbaycan tarixi. 7 cildə. I c. Bakı, 2007.*
2. *Bakıxanov A. Gülistani-İrəm. Bakı, 2010.*
3. *Vəlixanlı N. IX – XII əsr ərəb coğrafiyasına səyahətləri Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.*
4. *Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, 2006.*
5. *Əliyev R. Azərbaycan VII – XIV əsrlərdə. Bakı, 1980.*

XI əsrin II yarısında Orta Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə və Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən Böyük səlcuq imperatorluğu yarandı. Səlcuqlar **oğuz-türkləri** idilər. Səlcuq türklərinin adı məşhur türk sərkərdəsi Səlcuqun adından əmələ gəlmişdir. Səlcuq özü əvvəllər oğuz-türk tayfalarından biri olan qınıq tayfasının başçısı olmuş, X əsrdə islam dinini qəbul etdikdən sonra oğuz-səlcuq tayfalarına başçılıq etmişdir. Səlcuqlar Sır-Dərya boyundakı torpaqlarda yaşayırdılar. Lakin burada Qaraxanilər və Qəznəvilər tərəfindən sıxışdırıldıqları üçün qərbə doğru axınmağa başladılar. Onların əsas hücum hədəfi Bizans torpaqları oldu. Səlcuq türklərinin tayfa başçısı Toğrul bəyin göstərişi ilə onun qardaşı Çağrı bəy 1015 ildə Bizansa qarşı ilk kəşfiyyət səfərinə çıxdı. Onlar İran və Azərbaycan torpaqlarını aşaraq Bizans ərazisinə daxil oldular. Çağrı bəy Bizans qoşunlarına qalib gələrək Van gölü hövzəsini ələ keçirdi. Naxçıvan və onun ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarını nəzarət altına aldı. Bizansa qarşı hərbi əməliyyatını davam etdirə bilməyən Çağrı bəy 1021-ci ildə Mavərrənnəhrə dönüb səfəri barədə qardaşı Toğrul bəyə məlumat verdi. O, Qaraxanilər və Qəznəvilər kimi qüdrətli qonşularla toqquşmaqdan sonra xilafətin tənəzzülündən sonra siyasi dağınıqlıq dövrü yaşayan İran, cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan istiqamətində və Bizansa qarşı hücumu keçmək təklifini irəli sürdü. Sonra səlcuq türklərinin qərbə doğru kütləvi axınları başladı.

XI əsrin əvvəllərində Qəznəvilərin hakimiyyəti altında olan Xorasanda məskən saldılar. Elə burada da 1038 ildə paytaxt Nişapur şəhəri olan ilk Səlcuq dövləti meydana gəldi. Səlcuqun nəvəsi Toğrul bəy (1038-1063) sultan elan edildi. Onun dövründə daha da möhkəmləndilər. 1040 il mayın 23-də Dəndənəkan vuruşmasında Qəznəvilər dövlətinin qüvvələri darmadağın edildi. Bu qələbədən sonra Mərv şəhərində toplanan Böyük Qurultayda şərqdə və qərbdə yeni işğallara başlamaq qərarı alındı. Dövlətin paytaxtı Nişapurdan Reyə köçürüldü (1043). Səlcuq qoşunları burada 3 istiqamətdə - Həmədan-İsfahan, Gilan və Azərbaycana doğru yürüşə çıxdılar. Həmədan - İsfahan istiqamətində hücumu keçən səlcuq qoşunlarına İbrahim Yinal, Gilan üzərinə yürüş edən qüvvələrə Kutalmış Azərbaycanın cənub rayonlarına doğru hərəkət edən qoşunlara isə Həsən və Yaqudı başçılıq edirdilər. Bundan əvvəl Azərbaycan, İran, Cənubi Qafqaz və şərqə Anadoluda möhkəmlənmiş oğuz-türk tayfaları da səlcuq yürüşlərində iştirak edirdilər. Çox keçmədən Həmədan və İsfahan da daxil olmaqla bütün Qərbi İrani ələ keçirən İbrahim Yinalın başçılıq etdiyi səlcuq qoşunları Dəclə sahillərinə çıxdı. Gilan da daxil olmaqla Xəzər cənubundan torpaqları ələ keçirən Kübarəvəş isə Arazı adlayıb Arana daxil oldu. Azərbaycanın şimalında möhkəmlənən səlcuqlar şəddadilərin hərbi qüvvələri ilə birləşərək Bizans, erməni və gürcü feodallarının birləşmiş qüvvələrinə ağır zərbələr vurdular. Azərbaycanın cənub rayonları isə səlcuq sərkərdəsi Həsənin nəzarəti altında keçdi. Bundan sonra Şərqi Anadoluda hərbi əməliyyata başlayan səlcuq - Azərbaycan qoşunları 1048 sentyabrda 18 Bizans, erməni və gürcü

feodallarının birləşmiş qüvvələrini darmadağın etdilər. Bizans səlcuqlarla sülh bağlamağa məcbur oldu. Beləliklə, sultan Toğrulun hakimiyyətinin ilk illərində bütün Xorasan (1038-1044), Xarəzm (1043), Qərbi İran (1042-1051) səlcuq türklərinin əlinə keçdi. 1055-də Bağdad da daxil olmaqla İraq işğal olundu. Abbasilər Xilafəti səlcuq türklərindən asılı vəziyyətə düşdü. Abbasilər sultan Toğrulu bütün “Şərqi və Qərbi hökmdarı” kimi tanımağa başladı.

Sultan Alp Arslanın (1063-1072) və Məlik şahın (1072-1092) hakimiyyəti illərində səlcuq türkləri daha geniş əraziyə yayıldılar. Malazgird vuruşmasında (1071, 25 avqust) Bizans imperiyasının hərbi qüvvələrini darmadağın edən və imperator Roman Diojeni əsir alan Alp Arslan demək olar ki, bütün Kiçik Asiyanı işğal etdi. Sonradan Suriya, Fələstin, Ermənistan və Gürcüstan əraziləri Orta Asiyada isə Mavəraunnəhr - Amu Dərya ilə Sır dərya çayları arasından torpaqlar səlcuq türklərindən asılı vəziyyətə düşdü. Nəticədə Yaxın və Orta Şərqi siyasi xəritəsində Böyük səlcuq imperatorluğu kimi qüdrətli dövlət yarandı. XI əsrin II yarısında bütün Orta Asiya, İran, Cənubi Qafqaz, İraq, Suriya, Kiçik Asiya və Ərəbistan yarımadası səlcuq türklərinin əlində idi.

Azərbaycanın Səlcuq imperiyasının tərkibinə qatılması. Səlcuqlar Azərbaycanı asanlıqla tutdular. Azərbaycan türkləri, o cümlədən burada yaşayan müxtəlif oğuz tayfaları səlcuq türklərinin soydaşları idilər. Bir-biriləri ilə yola getməyən Rəvvadilər, Şəddadilər və Şirvanşahlar dövlətini səlcuq qoşunlarına qarşı birləşərək müqavimət göstərə bilmədilər. 1054 ildə sultan Toğrulun hərbi qüvvələri Təbrizə yaxınlaşdı. Rəvadi hökmdarı Vəhsudan səlcuqlara tabeliyini bildirdi. Toğrul Təbrizdən sonra Gəncəyə hücum etdi. Şəddadi hökmdarı Əbuləsvər Şavur da müqavimət göstərmədən səlcuqlara tabeliyini bildirdi. Bu zaman səlcuq sultanı ilə Şəddadi hökmdarı arasında bir anlaşma bağlandı ki, iki hökmdar öz aralarında belə bir razılığa gəldilər ki, onlar Bizans imperatoruna və onun təhriki ilə tez-tez Azərbaycanın torpaqlarına hücum edən erməni-gürcü feodallarına qarşı əlbir hərəkət edəcəkdir.

1066 ildə səlcuqlar Qarabəkinin başçılığı ilə Şirvana hücum etdilər. Şirvanşah səlcuqlara şiddətli müqavimət göstərdi. Lakin bu heç bir nəticə vermədi. Şirvanşah I Fəriburz səlcuq sultanı Məlik şahı tabe oldu. Şirvan hökmdarları “şirvanşah” ləqəbi daşımaqdan məhrum edildilər. Bütün Azərbaycan səlcuqlara tabe oldu.

Xalqın formalaşması prosesi. Hələ səlcuq türklərinin axınlarından və Böyük səlcuq imperiyasının meydana gəlməsindən çox əvvəl Azərbaycan qədim türk tayfalarının, o cümlədən oğuz türklərinin yaşadığı ümumi əraziyə daxil edilmişdi. Sasani və ərəb xilafətinin hökmdarlıq etdiyi təqribən 600 illik bir tarixi dövr ərzində bütün bu tayfaların, habelə qeyri-türk tayfalarının vahid halında qaynayıb-qarışması prosesi getmişdi.

Xilafətin zəiflədiyi dövrdə Azərbaycanda islam türk etnik siyasi amili daha da güclənmişdi. Çünki, bu zaman Bizans imperiyası və erməni-gürcü feodallarından ibarət vahid xristian blokuna qarşı mübarizənin taleyi Azərbaycan cəbhəsində həll olunurdu. Azərbaycan Anadolunun işğalına başlamış müxtəlif türk tayfaları üçün uzun bir tarixi dövr ərzində arxa cəbhə rolunu oynamışdı. İslamın qəbulu Azərbaycanda yaşayan müxtəlif türk tayfalarının, həmçinin qeyri-türk etnik qruplarının vahid xalq halında formalaşmasında mühüm rol oynamışdı. Səlcuq axınları zamanı türk tayfalarının yeni dəstələri Azərbaycanda məskən saldılar. Eyni kökdən olan və islamı qəbul etmiş, oğuz səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türkləri tez bir zamanda qaynayıb qarışdılar. Azərbaycan türk xalqının təşəkkülü prosesi başa çatdı.

Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada başlıca etnik siyasi amil olan səlcuqlar Yaxın və Orta şərqi bütün sonrakı tarixində mühüm rol oynadı. Avropa feodallarının şərqi torpaqlarını işğal etmək məqsədilə təşkil etdikləri soyğunçuluq müharibələri - Xaç yürüşləri zamanı səlibçilərə sarsıdıcı zərbələr endirən səlcuq türkləri o zaman Yaxın və Orta Şərqi siyasi xəritəsinin qərbi Avropa feodal dövlətinin xeyrinə dəyişməsinə imkan vermədilər.

Bu imperiya da uzun zaman yaşamadı. Türk imperiyası natural təsərrüfatın hökmrənliyi şəraitində yaranmışdı. Əmtəə- pul münasibətləri hələ başlıca iqtisadi əlaqə forması deyildi. Ölkənin iri sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri arasında əlaqələrin xeyli geniş olmasına və imperiyanın ərazisindən çox mühüm beynəlxalq karvan yolları keçməsinə baxmayaraq, Böyük səlcuq imperatorluğunun əhatə etdiyi çox geniş ərazilərin və xalqların vahid iqtisadi və siyasi mərkəz ətrafında sıx birləşməsinə imkan olmadı. Əsarət altına salınmış ölkələrin, xalqların azadlıq mübarizəsi genişlənməkdə idi.

Bundan başqa Birinci Xaç müharibəsi (1096-1099) dövründə Qərbi Avropa səlibçilərinin kütləvi yürüşlərinə qarşı mübarizə, Aralıq dənizinin Kiçik Asiya, Suriya və Fələstin sahillərində çox mühüm ərazilərinin itirilməsi də Böyük səlcuq imperatorluğunun tənəzzülünə müəyyən təsir göstərdi. Sultan Məlik şah və onun vəziri, məşhur “Siyasətnamə” əsərinin müəllifi Nizamül Mülkün mərkəzi hakimiyyəti qüvvətləndirmək təşəbbüsləri də nəticəsiz qaldı. Məlik Şahın oğulları sultan Mahmud (1092-1094) sultan Bərgüyarıq (1094-1104), sultan II Məlik şah (1104-1105) və sultan Məhəmmədin (1105-1118) hakimiyyəti illərində imperatorluğunun tənəzzülü daha da dərinləşdi. Sonuncu səlcuq hökmdarı sultan Səncərin (1118-1157) hakimiyyəti demək olar ki, formal xarakter daşıyırdı. İmperiya faktiki olaraq, ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərə parçalanmışdı. Bu dövlətləri səlcuq sultanlarının vəliəhdlərinin tərbiyəçiləri- atabəyləri idarə edirdilər.

§ 3 Şirvanşahlar dövləti

Səlcuqlar dövləti zəiflədikcə Şirvanşahlar dövləti yenidən dirçəlirdi. Şirvanşah I Fəriburz (1063-1096) səlcuq sultanlarına tabe olsa da, Şirvanşahların hakimiyyətinə tamamilə son qoyulmamışdı. Məlik şahın hakimiyyətinin sonuna yaxın Şirvanşahlar yenidən qüvvətlənməyə başladılar. I Fəriburzdən sonra oğlanları I Mənuçöhr və I Afridun ölkəni müstəqil idarə edirdilər.

Səlcuq türklərinə qarşı mübarizədə gürcü çarları şirvanşahlarla yaxınlaşmağa çalışırdılar. Gürcü çarı Qurucu David və ya IV David (1089-1125) bu məqsədlə qızı Tamarı şirvanşah Afridunun oğlu III Mənuçöhrə əvə vermişdi. (1111). Şirvanşahlarla qohumluğun digər bir səbəbi də gürcü feodallarının Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirmək niyyəti ilə bağlı idi. Geniş xarici siyasət planlarına malik olan gürcü çarı digər qızını Bizans imperatoru Aleksey Kominin oğluna əvə vermişdi. (1116). Çar IV David özü isə səlcuqlara qarşı güclü müttəfiq qazanmaq məqsədilə qıpçaq türklərinin hökmdarı Abrakın qızına evlənmişdi. O, səlcuq türklərinə qarşı Qafqazın şimalından Gürcüstanı ailələri ilə birlikdə 45000 nəfərdən çox seçmə qıpçaq-türk döyüşçüsü köçürmüşdü. Bundan əlavə gürcü və erməni hakimiyyəti Bizans imperiyasının vasitəçiliyi ilə səlcuq türklərinə qarşı Qərbi Avropa səlibçiləri ilə də əlaqə yaratmışdılar. Gürcü və erməni feodalları Bizans imperiyasına, həmçinin Qərbi Avropa səlibçilərinə arxalanaraq türk-müsəlman amilini Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmağa, Azərbaycan torpaqlarını öz aralarında bölüşdürməyə çalışırdılar. Şirvanşahlar isə səlcuqlarla münasibətləri pozmamaya çalışırdılar. Belə olanda qıpçaq-türk döyüşçüləri hesabına çox gücləndirmiş gürcü çarı Şirvanşahların səlcuq türkləri əleyhinə onunla ittifaqa girmədiyini bəhanə edərək Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etmək planlarını həyata keçirməyə başladı. 1117-də IV Davudun oğlu Demetre də Şirvana hücum etdi. O, Şirvanşahın qoşunlarını məğlubiyyətə uğradıb çoxlu qənimət və əsirlərlə Gürcüstanı döndü. 1120-də IV Davudun özü qüvvətli ordu ilə 2 dəfə Şirvana basqın etdi. Şirvanşahların qoşunları yenə də məğlubiyyətə uğradı. Gürcü çarı Qəbələni talan edərək geri qayıtdı.

IV Davud 1121 ildə Tiflis yaxınlığında Didqori vuruşmasında daha mühüm qələbə qazandı - gürcülər, qıpçaq, türklər, osetinlər və Qərbi Avropa səlibçilərinin birləşmiş qüvvələri səlcuq qoşunlarına qalib gəldilər. 1122-ci ildə Tiflis müsəlman əmirliyi ləğv edildi. Tiflis Gürcüstanın əlinə keçdi.

Gürcüstanın qüvvələnməsi Şirvanşahların mövqeyinə təsir göstərdi. Şirvanşah III Mənuçöhrün (1120-1160) zamanında Şirvanşah - Gürcüstan münasibətlərində dönüş yarandı. Bu dövrdə Şirvan - Gürcüstan əlaqələrinin yaxınlaşmasında Böyük səlcuq imperatorluğunun zəifləməsi ilə yanaşı Mənuçöhrün arvadı Tamara və onun gürcü əhatəsi də mühüm rol oynamışdı. Gürcü çarı ilə ittifaqa bel bağlayan və onun Azərbaycanla əlaqədar siyasətinin mahiyyətini düzgün qiymətləndirməyən III Mənuçöhr Şirvanşahlar dövlətinin ənənəvi siyasətini pozaraq səlcuq türklərindən üz döndərirdi. Nəticədə Şirvanlar dövləti Böyük səlcuq imperatorluğu ilə ittifaqdan çıxdı və 40000 dinar illik bac verməkdən imtina etdi. Buna cavab olaraq 1123-də səlcuq hökmdarı sultan Mahmud Şirvana hücum etdi. Lakin Şirvanşah IV Davudun və onunla əlbir hərəkət edən qıpçaq türklərinin birləşmiş qüvvələrinə qalib gələ bilməyən sultan Mahmud çox keçmədən Azərbaycanı tərk etdi. Səlcuq qoşunlarının geri çəkilməsi və Şirvanşahla Böyük səlcuq imperatorluğu arasında münasibətlərinin qəti olaraq pozulması Azərbaycan üçün ağır

nəticələr verdi. Qərbi Azərbaycan və Şirvan torpaqlarını işğal etmək üçün fürsət gözləyən gürcü çarından ötrü əlverişli şərait yarandı. IV Davud yaranmış fürsətdən istifadə edərək dərhal Şirvan torpaqlarını Gürcüstana birləşdirmək qərarına gəldi və 1123-1124-cü illərdə dəfələrlə Azərbaycana yürüş etdi. Gülüstan və Buğurd qalalarını, Şamaxını ələ keçirdi. Geri qayıdandan sonra burada saxladıqları qarnizonlar da Şirvanda çox qala bilmədilər. IV Davudun ölümündən (1125) sonra onlar Şirvanı tərk etməyə məcbur oldular. Çürcü çarının Şirvanı işğal etmək planı baş tutmadı. Şirvanşahlarda yenə də III Mənuçöhr hakimiyyətə gəldi.

III Mənuçöhr və I Demetrenin (1125-1156) hakimiyyəti illərində Şirvanşahlarla Gürcüstan arasında hərbi münaqişə baş vermədi. XII əsrin 30-60-cı illərində Şirvanşahlar dövləti özünün ən qüdrətli çağını yaşayırdı. Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti bütün Cənubi Qafqazda ən qüdrətli siyasi amilə çevrilmişdi.

1160-cı il III Mənuçöhrün ölümü ilə Şirvanda vəziyyət yenidən mürəkkəbləşdi. Şirvanşahların oğulları arasında taxt-tac mübarizəsi başlandı. Hələ III Mənuçöhrün sağlığında saray çevriliş etməyə cəhd göstərmiş Şirvan əyanları yenidən fəallaşdılar. Sarayda yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən Tamar kiçik oğlu və bir qrup gürcüperəst əyanla birlikdə qıpçaq türklərinə arxalanaraq Şirvanı Gürcüstana birləşdirməyə cəhd göstərdi. Lakin digər Azərbaycan dövlətinin - Eldənizlər dövlətinin isə qarışması ilə bu məkrli plan pozuldu. Atabəy Şəmsəddin Eldənizin hərbi qüvvələrinin köməyi ilə III Mənuçöhrün böyük oğlu I Axsitan (1160-1196) hakimiyyəti ələ keçirdi. Azərbaycanın şimal-qərb torpağını və Şirvanı Gürcüstana qatmaq planları bu dəfə də puça çıxdı. Tamar özünün gürcü əhalisi ilə birlikdə Azərbaycandan qaçdı və rahibliyə qapılaraq ömrünü monastırda başa vurdu.

I Axsitanın hakimiyyəti illərində Şirvanşahlar dövləti daha da qüvvətləndi. O atası III Mənuçöhrün səhvini düzəldərək səlcuq türkləri ilə dostluq münasibətlərini bərpa etdi. I Axsitan hakimiyyəti illərində Gürcüstan çarlığı ilə dostluq münasibətləri davam etdirildi. O Şirvan-Gürcüstan qohumluq əlaqələrini davam etdirərək gürcü çarı III Georginin bacısı ilə evləndi. 1173 ildə Şirvanşahın hərbi qüvvələri Şəki ərazisindən keçərək Gürcüstana hücum etdi və mərkəzi hakimiyyətə qarşı qalxmış qiyamı yatırmaqda arvad qohumu olan III Georgiyə köməklik göstərdi. Bundan başqa I Axsitanın hakimiyyəti illərində Dərbənd hakimliyi yenidən Şirvanşahdan asılı vəziyyətə salındı. Atası III Mənuçöhr kimi I Axsitan və onun varisləri də Şirvanşahlar dövlətinin müdafiə qüdrətini artırdılar. Ölkənin ərazisində çoxlu müdafiə qurğuları - qalalar, qüllələr və s. bərpa etdilər.

1175 ildə Şirvanşahlar dövləti yenidən xarici təcavüzə məruz qaldı. 73 gəmidən ibarət slavyan donanması Azərbaycana hücum etdi. Yadellilər Kürün mənsəbinə daxil olaraq Ləmbərana qədər hərəkət etdilər. Elə bu zaman şimaldan hücumə keçən qıpçaq türkləri Dərbəndi və Şəbranı ələ keçirdilər. Şirvanşahın hərbi qüvvələri slavyan donanmasını məhv etdi. Şəbran və Dərbəndi qıpçaqlardan geri aldı. Hər 2 cəbhədə çar III Georginin başçılıq etdiyi gürcü qoşunları Şirvanşaha kömək göstərdilər.

I Axsitanın hakimiyyətinin sonuna yaxın güclü zəlzələ (1192) nəticəsində Şamaxı dağıldı. Şəhər əhalisinin xeyli hissəsi tələf oldu. Şirvanın paytaxtı Bakıya köçürüldü.

§ 4 Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225)

XII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda tarixi hadisə baş verdi- Azərbaycan Atabəylər dövləti meydana gəldi. Yaxın və Orta Şərqi əzəmətli dövlətlərindən olan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaradıcısı zəmanəsinin ağıllı diplomati və uzaqgörən dövlət xadimi Şəmsəddin Eldəniz idi. O, təkcə dövlətin deyil adı ilə adlanan Eldənizlər(1136-1225) sülaləsinin də banisi idi. Onun uşaqlığı son dərəcə məşəqqətli keçmişdi. Valideynlərini çox erkən itirib yetim qalmış, özgə qapılarında zillət çəkmiş, kömək və qayğıdan məhrum olmuş, qul bazarlarında satılaraq əldən-ələ keçmişdi. Sonradan taleyi üzünə güldü və onu Sultan II Toğrulun sarayına gətirib çıxardı. Sultan Mahmuddan sonra II Toğrulun hakimiyyəti illərində (1132-1135) Eldəniz sultanın şəxsi məmurları sırasına keçirildi və vəzifədən vəzifəyə keçməyə başladı. Sultan Eldənizə əmir rütbəsi verdi. Sonra isə II Toğrul azyaşlı oğlu Arslan şahı Eldənizi atabəy təyin etdi.

Sultan Məsud öz dövründə (1135-1152) Eldənizi II Toğrulun dul qadını Möminə xatuna evləndirdi. 1136-da Məsud Aranı Eldənizə iqta torpağı verdi. Burada möhkəmlənərkən Eldəniz sultan asılılığından çıxdı. Yavaş-yavaş Azərbaycana yiyələndi.

1160 ildə atabəy Eldəniz 20 minlik ordu ilə Arslan şahla Həmədana gəldi. Burada Arslan şahı tac qoyuldu. Eldəniz Böyük Atabəy adlandı və Eldənizin böyük oğlu Pəvləvan əmir-hacib, Qızıl Arslan isə sultan ordularının baş komandanı oldu. Dövlətdə əsas işləri Eldəniz görürdü. Arslan şah formal olaraq dövlətin başında dayanmışdı. Lakin nə xəlifə, nə də başqa əmirlər (Rey hakimi Inanc) sultanı qəbul etmək istəmədilər. Buna görə də 1161-də Eldəniz Reyi tutdu və oranı oğlu Cahan Pəhləvana verdi. Inanc qızı İhanc xatunu Cahan pəhləvana ərə verdi və vassal asılılığını qəbul etdi. Başqa bütün düşmənlərinə qalib gəldi.

Beləliklə, atabəy Eldəniz Qafqaz dağlarından İran körfəzinə qədər uzanan nəhəng bir ərazini öz hakimiyyətinə tabe etdirdi. Eldənizin hakimiyyətində olan ərazi Tiflis qapılarından Məkranədək uzanırdı. O Azərbaycan, Arran, Şirvan, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Reyə yiyələnmişdi. Mosul, Kirman və Pars atabəyləri, Şirvan, Xuzistan, Xilab, ərzurum və Marağa hakimləri Eldənizin adına pul kəsdilər, xübə oxutdururdular. Ömrləri o verir, torpaqlarını paylayır, dövlət xəzinəsinə nəzarət edirdi, sultan Arslan şahın isə adı vardı.

Eldənizin rəqibi moğol işğallarına qədər gürcüstan idi. 1161 ildə gürcü qoşunları çar III Georginin (1156-1184) başçılığı altında Azərbaycana hücum edib Arranın Ani şəhərini tutdu. Bir qədər sonra gürcü qoşunu hücum edib Dəbili tutdu. Sonra yenə də hücum edərək Gəncəyə soxuldular. Gəncədən çoxlu qənimət əldə etdilər.

1163-cü ilin yanvarında Eldənizin 50 minlik qoşunu Gürcüstana hücumu keçdi. 1163 ilin iyulunda növbəti hərbi əməliyyatlar oldu. Eldəniz yandırılmış Dəbili gürcülərdən geri aldı və III Georgini məğlub etdi. Bu məğlubiyətə baxmayaraq 1164-cü il apreldə gürcülər yenə də Ani şəhərinə hücum etdilər. Belə hücumlar sonrakı illərdə də çox oldu. Hər dəfə Eldəniz yenidən hücum edərək torpaqları yenidən bərpa edirdi. 1175-ci ildə Eldəniz, sultan Arslan şah, xilaf Makbəni şah və Diyarbək hakimiyyətinin qoşunu Cahan Pəhləvanın başçılığı ilə gürcülərə qarşı qoşun çıxartdılar. Gürcülərə qalib gəldilər.

Şərq sərhəddində isə Eldəniz Xarəzmşahlarla qarşılaşmaqdan çəkinirdi. Nəhayət, 1174 ilin noyabrında Eldəniz vəfat etdi. Arslan şah da bir ay sonra vəfat etdi ölkənin idarəsini Cahan Pəhləvana tapşırırdı. Beləliklə, atabəy Cahan pəhləvan sultan taxtına Arslan şahın 7 yaşlı oğlu III Toğrulu çıxarır, eyni zamanda onun atabəyi olur.

Qardaşı Qızıl Arslanı Azərbaycan və Arranın canişini təyin edir. Atabəy Cahan Pəhləvan müvəffəqiyyətli xarici siyasət aparır, xarəzmşahlar və xəlifə ilə yaxşı dolanırdı. Onun əsas uğurlarından biri də Təbrizin onun hakimiyyətinə birləşdirilməsi olmuşdur. Təbriz Marağa hakimiyyətinin əlində idi. Cahan Pəhləvan Təbrizə sahib olur və Təbrizi iqta adı ilə qardaşına verir.

Cahan Pəhləvanın qərb sərhədləri sabit deyildi və Atabəylər üçün tez-tez təhlükələr törədirdi. Həmin vilayətlərdə (əl-Cəzirə və Şərqi Anatomiya) Misir və Suriyanın hakimi Səlahəddin Yusif (1169-1193) fəaliyyət göstərirdi. Lakin Yusiflə məsələlər həll olunmamış Cahan Pəhləvan vəfat edir (1186). Böyük bir dövlətin idarə olunmasına təkbəşinə nəzarət edən Cahan Pəhləvanın ölümü çaşqınlığa səbəb oldu.

Cahan Pəhləvandan sonra hakimiyyətə qardaşı qızıl Arslan gəldi. Ümumiyyətlə, XII əsrin 80-cı ilinin sonu - 90-cı illəri - atabəy qızıl Arslan və səlcuq sultanı III Toğrulun hakimiyyəti dövrüdür.

Pəhləvanın 4 oğlu, 1 qızı vardı. Onun ölümündən sonra Xarəzmşah və xəlifə ən-Nasir sultanlığın torpaqlarını ələ keçirməyə can atırlar. Lakin buna nail ola bilmirlər. III Toğrul Qızıl Arslanı da tam hakim tanımağa məcbur olur. Arslan Azərbaycanın, Arranın, Həmədanın, İsfahanın, Reyin hakimi olur. lakin Arslan şah çox vaxtını kef məclislərində keçirdiyindən ona qarşı qurulan tələlərdən, narazılıqdan xəbəri yox idi. Pəhləvanın dul arvadı Inanc xatun da Qızıl Arslanın və III Toğrulun ölümünə tərəfdar idi. Beləliklə, 1191 ildə Arslan sui-qəsd nəticəsində ölür. Cahan Pəhləvanın dul arvadı Qüteybə Qızıl Arslanın barmağından sultan ünvanı və nişanı olan üzüyü çıxarıb oğlu Əbu Bəkrə verir. Əbu Bəkr Azərbaycanı və Aranı tutur. Həmədan və ətraf vilayətlərdə hakimiyyət Inanc xatunun oğlanları Fəxrəddin Qutluq İncə Mahmud və Əmir

Əmiran Öməri cəlb edir. İnanc xatun özü Reyddə qalır. Beləliklə, Atabəylər dövləti bölünür. Bu vaxt III Toğrul həbsxanada idi.

III Toğrul 1192 ildə həbsxanadan çıxır və beş yüz suvari ilə Təbrizə hücum edir. Əbu Bəkr Təbrizin köməyinə gəlir və Toğrul geri çəkilərək İraqa gedir. 1192 ildə Qəzvin yaxınlığında Toğrul və Qutluq İnanc Mahmud arasında döyüş olur. Toğrul qalib gələrək Həmədana daxil olur və sultan taxtına yiyələnir. Qutluq İnanc Reyə - anasının yanına qaçır. Buradan xarəzmşah Təkişə xəbər göndərir. İnanc xatun III Toğrulu ələ almaq üçün onunla evlənməyi təklif edir. Toğrul bu təklifə razı olur. Lakin sonra İnanc xatunun hiyləgərliyini öyrənərək ona hazırlanmış zəhəri arvadına içizdirir. İnanc xatun ölür. Bu hadisədən sonra Qutluq İnanc Azərbaycana, qardaşı Əmir Əmiran Ömər in yanına gəlir. İki qardaş birləşərək ögey qardaşları Əbu Bəkrə qarşı çıxırlar. Əbu Bəkr tərəfindən məğlub edildikdən sonra Qutluq İnanc Zəncana, Ömər isə Şirvana qaçır. Beləliklə, Qutluq İnanc Xarəzmşahlar yer verməklə həm də III Toğrula qarşı birləşməyə başlayırlar. 1194-cü il martın 4-də Xarəzmşahlar (Qutluq İnanc da qoşunlara başçılıq edirdi) və III Toğrul arasında döyüş olur. Toğrul məğlub olaraq öldürülür. **Toğrulun ölümü ilə səlcuq səltənəti həmişəlik məhv oldu.** Döyüşdən sonra 1194 ildə iyul ayında Xarəzmşah Təkiş Həmədan və Fars İraqı şəhərinin bir hissəsini tutur. İsfahanı Qutluq İnanc verir. Xəlifəyə isə heç bir torpaq verilmədiyindən xəlifə İran İraqının işğalına başlayır. Xarəzmşahda xəlifənin hərəkətlərindən narazı qaldığını bildirir. İnanc xəlifəyə qarşı çıxanda ona qarşı xəlifənin vəziri İbn əl-Qəssab hücum edir. İnanc qaçaraq canını qurtarır. 1196 ildə Xarəzmşah Təkiş, xəlifənin qoşununu məğlubiyətə uğradır. 1196 ildə Qutluq İnanc III Toğrulun qızının hiyləsi nəticəsində öldürülür.

Azərbaycan - 1192 il qardaşlar arasındakı o döyüşdən sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qutluq İnanc Xarəzmşahın yanına, Ömər isə Şirvana qaçmışdı. Onu Axsitan (1160-1196) qarşılayır. Hətta öz qızını ona verir, onu qoşunla təmin edir. Həmin qoşunla Ömər gürcü ordusu ilə də birləşməyə çalışır. Çariça Tamara Əbu Bəkrə qarşı mübarizədə özünə müttəfiq taparaq, Arran və Azərbaycana hücum etmək üçün qoşun topladı. Şirvanşah I Axsitana məktub göndərdi. Bu vaxt I Axsitan gürcülərin tabeliyində idi və onlara xərac verirdi. Birləşmiş gürcü - Şirvan qoşunları 1194 il iyunun 1-də Şamxor ətrafındakı vuruşda atabəy Əbu Bəkr məğlub olur. Şam və ətraf şəhər və qalalar Əmir Əmiran Ömər in hakimiyyətinə tabe edilir. Onlar arasındakı növbəti Beyləqan vuruşmasında Əbu Bəkr yenə də məğlub olur. Gəncə tutulur. Sonra isə gürcülərin Dvini tutduğunu bilən və onların ölkənin içərilərinə soxulacağından qorxan Əbu Bəkr Naxçıvandan Təbrizə yola düşür. Burada Xarəzmşah Təbrizin İraqı tərk edərək, ölkənin idarə olunmasını Əbu Bəkrə tapşırmaq qərarı haqqında məktubunu ona çatdırırlar. İran İraqında Cahan Pəhləvanın ölümündən qabaq ölkənin vilayətlərini iqta sifəti ilə paylanmış məmlükləri hakimiyyət sürürdü və xarəzmşah Əbu Bəkr onlara qarşı yönəltmək istəyirdi. Lakin Əbu Bəkr qardaşı Özbəyi onun yanına göndərir. Özbək Həmədana gəlir. Xarəzmşah Təkiş onu böyük hörmətlə qəbul edib, hakimiyyəti ona tapşırır.

1195 ildə Təkiş Xarəzm şah devrildikdən sonra Cahan Pəhləvanın məmlükləri ilə İraq əmirlərinin bəziləri saziş bağlayır və Xarəzmşahla mübarizəyə girişmək qərarına gəlirlər. Məmlüklər Reyi və ətrafları tutduqdan sonra xəlifə əl Nazirin qoşunları da məqsədi xarəzmləri bu ərazidən çıxartmaq olduğundan hər ikisi birləşərək İran İraqın bütövlükdə ələ keçirirlər. Rey, Səva, Qum, Kəşan, İsfahan, Həmədan, Zəncan və Qəzvin xəlifənin hakimiyyəti altına keçir.

Xəlifə əl Nazir Özbək və onun atasının keçmiş qulamı Gögçə arasındakı münasibətlərin gərginliyindən istifadə edərək, Özbəyi güzəştlər hesabına da olsa öz tərəfinə çəkmək qərarına gəlir. Bu zaman Təkiş ölür və xarəzmşahlar taxtına Ələddin Məhəmməd (1200-1220) çıxır. Yeni xarəzmşah ölkənin daxili işləri ilə məşğul olmasından istifadə edən İraq əmirləri xarəzm qoşun dəstələri üzərinə hücum edir, onları ölkədən qovurlar. Bu işdə Özbək və Gögçə xüsusi fəallıq göstərirlər. Sonra Azərbaycandan bura Əbu Bəkr də gəlir. O Həmədanı Özbəyə, İsfahanı isə öz ərazisinə qatır. Rey nahiyyələri ilə birlikdə Gögçəyə verir və beləliklə İran İraqının torpaqlarının rəsmi paylanmasını müəyyənləşdirir. (Gögçə məmlük olur). Bir müddətdən sonra Gögçə daha da güclənərək atabəy Əbu Bəkr in dövlətə rəhbərlikdə zəifliyindən istifadə edərək Əbu Bəkr i Həmədandan İsfahana köçürür və Gögçə Həmədana daxil olur. Sonra isə ümumiyyətlə Əbu Bəkr i Azərbaycana çəkilir. Bu dövrdə hakimiyyət uğrunda mübarizədə daha bir məmlük əmiri

Aydoğmuş qoşulur. Aydoğmuş tərəfindən Gögçə öldürüldü. 1204-1205 illərdə gürcülər yenidən Azərbaycana soxuldular. 1206 ildə gürcülərin yeni başqanı oldu.

1210 -1211-ci illərdə gürcülər Azərbaycana ən böyük yürüş edirlər. Birinci Naxçıvana basqın edir, oranı tuta bilməyib Culfaya tərəf üz tutur və Dərədüz dərəsi ilə Mərəndə yaşayırlar. Mərəndi qarət etdikdən sonra Təbrizi mühasirəyə alırlar. Təbrizi Cahan Pəhləvanın arvadı Zahirə xanım çoxlu pul verməklə əhalini qarətdən qurtarır. Sonra gürcülər Zəncana və daha başqa ərazilərə basqınlar edir, çoxlu qarətlər törətdilər. Bu basqınların heç birinə Əbu Bəkr cavab vermədi. Lakin Xarəzmşah Təkişin oğlu Tacəddin Əli şahın hücumu zamanı Əli şah Əbu Bəkr tərəfindən öldürüldü.

Atabəy Əbu Bəkrin 25 aprel 1210-cu il ölümündən sonra ona tabe olan torpaqlar qardaşı Müzəfərəddin Özbəyin ixtiyarına keçir.

Özbəyin dövründə ölkə xarəzmlərdən asılı vəziyyətə düşür. Gürcülərin basqını Özbəyi Xarəzmşaha bildirmək məcburiyyətində qoyur. Gürcülər geri oturdular.

§ 5 Azərbaycan İntibah mədəniyyəti dövründə (IX-XII əsrlər)

IX əsrdən başlayaraq Azərbaycan mədəniyyəti tərəqqi dövrünü keçirdi. Azərbaycan 600 ilə qədər Sasani və Xilafət imperiyalarının tərkibində qaldığından Yaxın və Orta Şərqi mədəniyyət mərkəzi ilə sıx qarşılıqlı münasibətlərdə olduğundan mədəniyyəti inkişaf edirdi. Azərbaycan mütəfəkkirləri də “müsəlman intibahının” yaradılmasında yaxından iştirak etmişlər.

Azərbaycan əvvəl Sasani və Ərəb işğalçılarına qarşı mübarizədə, sonra müstəqil feodallıqlar dövründə türk və qeyri-türk tayfalarının qaynayıb-qarışma prosesi gedirdi. Xilafətin zəifləməsindən və Azərbaycan dövlətləri arasındakı çəkişmələrdən istifadə edən yağılar Bizans imperiyasına arxalanırdılar. Erməni-gürcü feodalları və onlara havadarlıq edən Bizans imperiyasından ibarət vahid Xristian blokunun təcavüzü, slavyanların Dərbənd və Volqa-Xəzər yolu ilə Azərbaycan torpaqlarına ardı-arası kəsilməyən basqınları, yadellilərin türk-islam amilini bütün Cənubi Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmaq siyasəti baş tutmadı.

“Kitabi-Dədə Qorqud” - Bu əsər Dəmirqapı Dərbənddən Diyarbəkər ətraflarına və Mardinə, Xəzərdən Qara dəniz sahillərindəki Abxaz elinə və Trabzon qədər bir ərazidə yayılmışdır. VII-IX əsrlərdə ozanların Oğuz yurdunu oba-oba gəzərək yaydıqları “boylar” - hər şeydən qabaq türk dilli qalan-Azərbaycan xalqının mövcudluğunun istifadəsi idi.

Dastanın ayrı-ayrı boylarının yaranması və yayılması bir çox oğuz tayfaları ilə yanaşı ağqoyunlu tayfaları da mühüm rol oynamışlar. VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Dərbənd keçidindən və Böyük Qafqaz sıra dağlarının ətəklərindən Araz çayına doğru torpaqlarda, Göyçə gölü və onun ətraflarında, Naxçıvanda, daha sonra Azərbaycanın cənub bölgələrində yaşayan ağqoyunlular, həmçinin qaraqoyunlular öz siyasi rəqiblərinə, o cümlədən erməni, gürcü və Bizans feodallarına qalib gələrək Trabzon və Suriya sərhədlərinə qədər gedib çıxmışdılar.

Elm və məktəb. Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər sülalələrindən olan Azərbaycan hökmdarları elmin, maarifin inkişafına fikir verir, dövrün qabaqcıl adamlarını saraya toplayırdılar. Azərbaycanın bütün şərqdə məşhur olan Gəncə, Bərdə, Marağa, Şamaxı, Dərbənd, Təbriz, Ərdəbil və b. şəhərlərdə mədrəsələr vardı. Məscidlərin yanında fəaliyyət göstərən ibtidai məktəblərdə şagirdlərə Quran öyrədilir, müxtəlif bilik sahələrinə dair ilkin məlumatlar verilir.

Azərbaycan şimalla Cənubi, şərqdə qərbi əlaqələrini beynəlxalq karvan yollarının qovşağında yerləşməsi, sasanilər və xitafət dövründə bu əlaqələrin daha da genişlənməsi mədəniyyətin inkişafına müsbət təsir göstərmişdi.

Ədəbiyyat. IX-XII əsrlər ədəbiyyatda da güclü oyanış baş verdi. Ədəbiyyatda iki cərəyan nəzərə çarpırdı: şifahi xalq yaradıcılığı; peşəkar yazıçıların qələmindən çıxan klassik ədəbi nümunələr.

Bu dövrdə fars dili özünün inkişafı və təkmilləşdirilməsi dövrünü keçirirdi. Fars dilinin Azərbaycan hökmdarlarının, Şirvanşahdan başqa, ana dili olmamasına baxmayaraq, Azərbaycan poetik məktəbinin Nizamidən başqa bütün nümayəndələri səlcuq sultanlarının və Azərbaycan Atabəylərinin saray şairləri olmuşdu. Səlcuq hökmdarları özünün türk dilli olmasına baxmayaraq fars dilinin Xorasandan tutmuş Kiçik Asiyaya qədər yayılmasına bütün sultanların savadsızlığı

səbəb olmuşdu. Dövlət yazışmalarına vergi siyahısının tərkibinə və başqa işlərə farslar rəhbərlik edirdilər. Türk əmirləri yalnız hərbi yürüşlərə başçılıq edirdilər.

Yalnız Şirvan hakimləri fars dilli olduqlarından fars dili sarayda hakim dil idi. Bu dövrdə Azərbaycan poetik məktəbinin Şirvan dəstəsini təmin edən bir çox böyük şairlər yetişirdi.

XI-XII əsrlərdə böyük Nizami zirvəsinə yüksələn Azərbaycan ədəbiyyatının Ömər Gəncəvi, Fələki Şirvani, İzzət Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Givami Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani və başqaları kimi görkəmli sənətkarlar nəslə yetişdi.

Bu dövrdə tanınmış dilçi və ədəbiyyatşünası olan Ömər Gəncəvi Azərbaycandan başqa Bağdadda, Nişapurda, Hamədana, Mərzdə - bütün Yaxın və Orta Şərqdə tanınmışdı. XII əsrin görkəmli filosof şairlərindən biri də Eynəqüzad Münayənaçı (990-1131) olmuşdur.

Əbüllüla Gəncəvi də öz dövrünün görkəmli şairlərindən idi. Şairə “Məlikşüarə” rütbəsi verilmişdi.

Bu dövr mütəfəkkirlərindən biri də Eldənizlər sarayında xidmət etmiş Mücirəddin Beyləqanidir. Məhdiyyələrini Cahan Rəhlibana və Qızıl Arslana həsr etmişdir.

Givami Gəncəvi dövrün bir çox şairləri kimi Şirvanşahlara deyil, Atabəylərə rəğbət bəsləmişdir.

Qətran Təbrizi (1012-1086) Təbrizdə anadan olmuşdur. Öz əsərlərini Təbriz və Gəncə saraylarında yaratmışdır. Təbrizi lirik şer divanından başqa farsca “Əttafasir” adlı izahlı lüğətində müəllifdir. 1042 il Təbriz zəlzələsinə həsr etdiyi qəsidə. XI əsr tariximizi öyrənmək üçün qiymətli məlumatlar verir.

Məhsəti Gəncəvi Azərbaycan intibahının görkəmli nümayəndələrindən biridir. İndiyədək 200-dən çox rübaisi araşdırılmışdır.

Xaqani Şirvani (1126-1199) Şamaxıda dünyaya gəlmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə poema yazmış bu böyük sənətkar qəsidə janrını yüksək sənətkarlıq zirvəsinə qaldırmışdır. Şirvanşahlar sarayına dəvət alandan sonra Xaqani təxəllüsünü götürmüşdür (xaqanlara məxsus olan). Xaqaninin 17 min beytlik lirik şer divanı, “Töhfətül-İraqeyn” poeması və nəsrə yazdığı məktublar qalmışdır. Şirvanşah Mənuçöhrə, Axsitana, Eldəniz hökmdarı Qızıl Arslana, habelə yaşadığı dövrün mühüm hadisələrinə, yadellilər üzərində qələbələrə bir sıra şer yazmışdı.

Nizami şerq və dünya poeziyasına güclü təkan verdi. Nizami xilafətin süqutundan sonra siyasi və iqtisadi dirçəliş dövrünü yaşayan Azərbaycan ümumi tərəqqi mühiti yetirmişdi. Bu mühit Sasani və Xilafət imperiyalarının süqutundan sonralar da uzun müddət Yaxın və Orta şerq ölkələri ilə - Orta Asiya, İran, İraq, Misir və Suriyanın mədəni mərkəzləri ilə sıx əlaqədə idi. Gəncə dünyanın hər tərəfindən ən nadir sənət inciləri, əlyazmaları Gəncəyə toplanmışdı. Gəncə ədəbi mühitində Əbulüla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi kimi qadir sənətkarlar yetişmişdi.

Xəmsə “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”dən ibarət idi.

Nizaminin müasirləri və yaşlıları Mxitor Qos (1130-1213) onun şagirdi Vanakan və onun şagirdləri Gəncəli Kirakos (1200-1271) və Vardan olmuşdur. Mxitor Qos “Qanunnamə” əsərinin müəllifidir. “Qanunnamə”yə heç bir sistem gözlənilmədən şerqi Roma imperiyasının qanunları ilə yanaşı, Alban kilsəsinin qanunları “Musa qanunları” kilsə qanunları daxil edilmişdir. Qos Albaniyada (Aranda) İraq Səlcuqlərinin 1130-1162 hakimiyyəti dövründə cərəyan edən hadisələrin təsvirini verən “Alban salnaməsi” əsərinin də müəllifidir.

Gəncəli Kirakos Zaqafqaziya moğol işğalı ərəfəsində və həmin dövrdə baş verən hadisələri izah edən “Tarix” adlı əsərin müəllifidir.

XII əsrin son rübündə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı olmaqla inkişaf edir və Azərbaycanın baş şəhəri olur. Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtlarından biri olmuş Naxçıvanda XII-XIII əsrlərdə şəhərsalma prosesi genişlənməmişdi. Naxçıvan Atabəylərin inzibati mərkəzi idi və onun içərisində Atabəylər ansambli tikilmişdi. Atabəylər memarlıq toplusu Naxçıvan beynəlxalq əhəmiyyətli böyük şəhərə çevrildə XII əsrin II yarısında yaranmışdı. Üzü Arza tərəf və möhkəm daş divarlı qala içində salınan bu iri kompleksin tərkibində şah sarayı, dövlətxana (hökumət evi), məscid, mədrəsə, türbə, yaşayış evləri və başqa yardımçı binalar vardı.

Ataböylər kompleksinin baş tikililərindən biri - giriş, başlağı, Came məscidi və Möminə xatun türbəsi idi. Bu ansambldan indiyə qədər yalnız Möminə xatun türbəsi qalmışdır.

Gəncə Şəddadilərin paytaxtı olduqdan sonra səlcuq əmirləri ilə Azərbaycan Ataböylərin iqamətgahları olması ilə seçilir. Hələ Şəddadilər dövründə gəncə ətrafına möhkəm qala divarları çəkilmişdir. Keçmiş Gəncə qalasının salınma yerindən bilir ki, Gəncənin müdafiə sistemi həmişə möhkəm olmuşdur. 1122-ci il zəlzələsi Gəncəni darmadağın etdi. Zəlzələdən sonra yekun olaraq Gəncə qalasının divarları möhkəmləndirilmişdir. Gəncə şəhər qalası XII əsrdə gəncə çayının kəsib keçdiyi 2 qabarlı hissədən ibarət idi.

XI-XII əsrlərdə Şirvan şəhərinin bir çoxu böyüyüb inkişaf etmiş vəzirlərinin müdafiə tikililəri yenidən qurulmuşdu. 1045-ci ildə Şirvanşah Qubad (1043-1049) Şamaxıya yönəlmiş daşdan möhkəm qala divarları çəkdirmiş, dəmir qapılar qoydurmuşdur. (Bala qala) Bu dövrdə Şamaxı Ic qalasında Şirvanşahların yeni saray kompleksi tikilmişdi. Şamaxının 2 qalası Şulistan qalasıdır.

XI əsrdə Şirvanşahların paytaxtı Bakı olmuşdur. Bakının qala divarlarını III Mönuşöhr (1120-1160) tikdirmişdir. Tikintisi 1230 ildə başa çatmış Bayıl qəsri Bakı körfəzində kiçik bir adada uzanırdı və bu qala limanının həmin dövrdə Bakının müdafiə sistemində oynadığı rol Şamaxıda Gülüstan qalasına bənzəyirdi.